

Артур Ароян (Полтава), аспірант кафедри дизайну та містобудування Національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка
Володимир Мокляк (Полтава), заступник директора Полтавського краєзнавчого музею з наукової роботи
Валерій Павленко (Полтава), старший викладач Національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка

Панорама м. Полтави початку XVIII ст.

Серед джерел з історії м. Полтави чомусь до сьогодні осторонь залишаються предмети станкового мистецтва. Можливо, це трапилося через відсутність зацікавленості у полтавських мистецтвознавців цією темою, а можливо, й через те, що і до сьогодні вважається за аксіому теза про відсутність достовірних зображень Полтави XVIII – XIX ст. Однак така постановка питання не є об'єктивною. Працюючи з різними матеріалами автори статті виявили ряд живописних робіт та малюнків, які зображують Полтавщину у XVIII – XIX ст. Одним із таких джерел з історії м. Полтави XVIII ст. є картина невідомого художника кінця XVIII ст., що нині експонується в історико-культурному заповіднику «Поле Полтавської битви» і відома під назвою «Апофеоз Петра I».

Картина створена в 1787 р. невідомим художником на замовлення архієпископа Катеринославського Амвросія Серебренникова, місце перебування якого на той час знаходилося в Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі. А спонукала владика до такого зацікавлення історією підготовка до приїзду до м. Полтава імператриці Катерини II та відвідин нею Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. Як відомо із джерел, височайша подорож довго і ретельно

готувалася. На шляху імператриці будувалися палаци, в яких вона мала ночувати чи просто зупинитися на відпочинок [1]. Одним із місць, де мала зупинитися Катерина II, мала бути і Полтава. Саме тому в місті готувалася ціла серія різних заходів, спрямованих на возвелення слави російського імператорського дому. Одними з таких мали стати

Панорама Полтави XVIII ст. з картини невідомого кінця XVIII ст. «Апофеоз Петра I». Графічна реконструкція авторів

військові маневри, які б відтворювали події Полтавської битви 1709 р. [2, XXVI]. Саме з цією метою до міста прибули уже відомі на той час чи знані в майбутньому російські зірки військового мистецтва: О.В. Суворов та М.І. Кутузов [2, XXVI]. А після маневрів імператриця зі свитою мала десь відпочити [3, 188 – 189]. Саме з цією метою ремонтувався та опоряджався збудований ігуменом Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря Амфілохієм Леонтовичем всередині 1770-х років будинок настоятеля. Знаходився він у східній частині монастирського двору. Це була дерев'яна, зведена на мурованому цоколі споруда. З метою приведення її до ладу та надання відповідного зовнішнього і внутрішнього вигляду архієпископ Амвросій Серебрянников звелів добудувати до настоятельських покоїв «летний зал о 8 окнах (имел в длину 11 аршин 2,5 вершка, ширину 9 аршин 2 вершка) с балконом (длиною 10 аршин, шириной 9 аршин 2 вершка) из которых 2 выходили на балкон, откуда прекрасный вид на далекие окрестности» [3, 187].

За звичаєм того часу, стіни новобудови всередині були прикрашені живописними роботами на теми біблійної історії. Крім цих робіт «по своей величине выделялись две исторические батальные картины» [3, 187 – 188], виконані на полотні. На першій із них, біля входу, «с левой стороны от двери, величиною в квадратную сажень, был изображен св. Александр Невский, на черном коне, которому шведы вручают свои мечи; вдаль виднелся город». Внизу подпись: «Святой и храбрый Александр Невский духом от небес на град свой презирает и на брега, где он противных побеждал, россов усердной защитник, и повидимо Петру Споспешествовал» [3, 188].

З іншого боку, праворуч від дверей, розміщувалося інше полотно, також величиною «в квадратную сажень, изображено Петр Великий на белом коне с мечем и в кольчуге; ему также шведы подают свои мечи. Внизу надпись: «Се образ начертан Премудрого Героя, что ради подданных, лишил себя покоя, к утехе россов всех; но кто он был таков – гласит народ и флот, художества и войска, гражданские труды и подвиги геройски». Так описує Катерининську залу полтавський історик В.Є. Бучневич у 1882 р. [3]. Але уже через десять років, у 1892 р., обидві картини «по ветхости, были уничтожены, а самой зал превращен в ризницу» [3, 187, 189; 4, 172].

За свідченнями істориків і краєзнавців, обидві роботи були виконані іконописцем із села Борисівка Курської губернії. На початку XVIII ст. це село належало сподвижникові Петра I, фельдмаршалу Борису Петровичу Шереметьєву. За переказами, «Петр Великий, после Полтавской битвы, возвращаясь в Петербург, заехал к Шереметьеву, в его имение и подарил ему образ Тихвинской Божьей Матери, во имя которой, по мысли Петра был основан Борисовский женский монастырь» в 1714 р. [3, 189; 4, 172]. У цьому ж селі Петро I заснував також «школу живописи, которой занимались сначала монахи, а затем и жители того села» [3, 189].

Однак, як показало здійснене в 1901 р. обстеження монастиря, не всі роботи з Катерининської зали були знищені. В покоях настоятеля Гедеона

усе ще зберігалося живописне полотно «Апофеоз Петра I» [4, 172]. Невдовзі, під час підготовки до святкування 200-річного ювілею Полтавської битви, воно було передане відомому полтавському історичному І.Ф. Павловському для розміщення у створюваному ним музеї Полтавської битви [5, 13]. У 1919 р. після ліквідації музею разом із залишками його колекції полотно було передане до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (тепер—Полтавський краєзнавчий музей). І хоча, як відмічалось, картина «не очень искусной кисти», для нас вона є великою цінністю у тому плані, що на ній зображено панораму Полтавської фортеці початку XVIII ст. Як не дивно, картина досить відома, неодноразово публікувалася ще І.Ф. Павловським. Майже жодне видання, присвячене Полтавській битві 1709 р., не виходило в світ без репродукції «Апофеозу Петра I». Але зараз важко пояснити, чому полотно жодного разу детально не аналізувалося з приводу того, що на ньому зображено. Згадувався лише загальний сюжет – вручення переможеними під Полтавою шведами своєї зброї царю Петру як переможцю. Стосовно ж тла, на якому зображено царя-переможця, то про нього чомусь ніхто не згадував. Коли ж і чому, як і те з чієї руки з'явилася трактовка зображеної на картині панорами міста як Нового Іерусалиму, невідомо взагалі. Тому в авторів завжди виникало питання, як трапилося, що царя зобразили на тлі умовного міста, не зважаючи на те, що на картині відтворювався реальний епізод історії. І лише згодом, в процесі іншої роботи, аналізуючи матеріали стосовно історії храмового будівництва та картографічну основу міста Полтави, виникли перші здогадки про те, що зображена панорама не має ніякого відношення до Нового Іерусалиму, а є не чим іншим, як спробою відтворення панорами міста Полтави часу Полтавської битви. Після цього розпочалося детальне вивчення зображення на картині.

На жаль, полотно не дійшло до нас у первісному вигляді, за час, що минув з дня його створення, воно зазнало значних ушкоджень та втрат. Саме тому в 1960-х роках, як свідчать колишні працівники історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви», була проведена реставрація картини [6]. Однак, ким і як вона проводилася, які саме реставраційні роботи здійснювалися, встановити через відсутність реставраційної документації не вдалося. Тому авторами публікації було детально вивчено як оригінал картини, так і її зображення початку ХХ ст. Під час такого аналізу виявлено, що світлий фон картини після реставрації став значно темнішим, вірогідно, його просто наново переписали, при цьому зображення переднього плану стало більш яскравим, а панорама міста втратила багато деталей. Завершення церков зникли взагалі або ж були відтворені абияк, що можна пояснити, зважаючи як на розпал антирелігійної боротьби в країні, так і на те, що основним завданням для реставраторів, очевидно, були збереження і реставрація центральної постаті картини – зображення царя Петра. Тому панорама позаду царя, як другорядний елемент, детально не вивчалася і, як це не прикро, не

відтворювалася в первісному вигляді. Враховуючи це, все ж спробуємо, хоч можливо із певною похибкою, провести ідентифікацію дерев'яних культових споруд м. Полтави кінця XVII – початку XVIII ст. за наявними джерелами.

Як свідчать актові книги Полтавського городового уряду другої половини XVII ст. та полтавські історики XIX – початку XX ст., у м. Полтаві на час полтавської битви існували п'ять церков: соборна Успенська, приходські Воскресенська, Миколаївська, Спаська та новозбудована Стрітенська [7; 3, 230 – 257; 8, 31 – 44]. В межах міських укріплень знаходився і Покровський жіночий монастир. Усі ці споруди маємо і на панорамах «Апофеозу». Розміщені вони в наступному порядку: Покровський жіночий монастир, Миколаївська церква, Преображенська церква, Спаська церква, Успенський собор, Воскресенська церква та Стрітенська церква.

Одразу ж виникає питання, з якої саме точки при спогляданні на місто можна бачити саме таке розташування храмових споруд. Вивчаючи план м. Полтави В. Кутузова 1729 р. [9], можна зробити припущення, що таку панораму можна було побачити лише з одного місця, котре знаходилося південніше Подільської брами, ближче до центру Мазурівського яру.

Виникає також питання про те, як міг художник наприкінці XVIII ст. зобразити те, чого не бачив, тобто панораму міста на сімдесят років віддалену від часу створення картини. Коли на місці дерев'яних церков уже височіли муровані споруди, а Покровського монастиря взагалі не існувало. Питання справедливе, однак не треба недооцінювати наших попередників. Із джерел відомо, що до середини XIX ст. у Спасо-Преображенському храмі м. Полтави зберігалася ікона із його зображенням до пожежі 1705 р. [10, 146 – 174]. Аналогічні зображення могли мати й інші храми міста. Тому, ймовірно, що замовник надав живописцю, автору картини, необхідні для втілення задуму матеріали, побажавши втілити царя Петра в образі св. Георгія Переможця, і цар мав бути зображений саме на фоні міста, біля якого здобув свою головну перемогу. На користь такої версії говорить і те, що картина мала бути показана Катерині II, яка вважала себе продовжувачем справи Петра I. Тому, незважаючи на присутню на полотні й модну в той час алегоричність живопису, все ж мала зображувати достовірні події, які розгорталися на фоні панорами саме Полтави, а не якогось абстрактного міста. То ж далі розглянемо панораму детальніше, описуючи її зліва праворуч.

Першим зображено *Покровський жіночий монастир*. Виник завдяки великим міграційним процесам, масовому переселенню жителів Правобережжя на лівий берег р. Дніпра, в часи гетьмана Івана Самойловича. Вірогідно, був перенесений до м. Полтави із території колишньої Уманщини, що в часи Руїни була ареною військових дій різних армій, котрі змагалися за володіння українськими землями – в результаті чого край майже повністю обезлюдів. Облаштування монастиря на новому місці в Полтаві розпочалося 1676 р. Саме цього року черниці, біженки із Поділля, отримавши благословення архієпископа Чернігівського і Новгородського, а

на цей час уже митрополита Київського Лазаря Барановича та дозвіл «полтавських посполитих людей», заснували монастир у колишньому передмісті «Мазурівка», що входило до «нової» фортеці [3, 257; 10, 146 – 174]. Розміщувався він на міському форштадті безпосередньо біля Мазурівської фортечної брами [11, 426]. Таке розташування та наявність валу і стіни, що оточували монастирську територію, зумовлювали включення його до системи оборонних споруд міста. Згідно з планами початку XVIII ст., монастирська вхідна брама знаходилася із західної сторони монастирських укріплень. Ліворуч від неї стояла головна церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, а праворуч – споруди келії. Господарські споруди знаходилися у північній частині ділянки і також примикали до огорожі. Будівля головного монастирського храму за своїм типом нагадує розповсюджені на Поділлі у XVII ст. безкупольні групи церков так званого «хатнього» типу. Як і більшість цих споруд церква була дерев'яна, трьохзрубна, з рівними по ширині зрубами – квадратним центральним нефом, прямокутним бабинцем із заходу та гранчастим вітарем зі сходу. Такі церкви мали високу, криту гонтом покрівлю, що завершувалася на гребені двома дерев'яними маківками з хрестами над вітарем та бабинцем і високий світловий барабан із маківкою та хрестом. Цей тип культових споруд на Лівобережній Україні не використовувався, тому можна зробити припущення, що черниці, переселяючись на Полтавщину, разом із навколишніми жителями привезли зі своєї батьківщини і розібрану невелику церкву й склали її уже на новому місці. А вже пізніше на території монастиря була зведена нова дерев'яна однокупольна церква в ім'я Георгія Переможця. Саме таке зображення монастиря ми й бачимо на названому полотні.

Поряд із Покровським жіночим монастирем знаходиться зображення дерев'яної **церкви в ім'я святителя Миколая**. Після того, як у 1640 р., вірогідно, за проектом французького інженера Г.Л. де Боплана, Полтавська фортеця була реконструйована та розширена її власником коронним гетьманом С. Конецпольським [12, 735], виникла потреба у будівництві нового храму, що міг би задовольняти релігійні потреби жителів Мазурівської частини міста, яка за своєю площею була така ж, як і стара міська фортеця. Вірогідно, саме це змусило розпочати будівництво названої церкви. І оскільки прихід нового храму був навряд чи менший, ніж у старій частині міста, то за взірць, можливо, було взято центральний міський собор – Успенський. До того ж до приходу Миколаївської церкви мали увійти усі навколишні хутори, що знаходилися на південь та захід від фортеці. У 1683 – 1686 рр. коштом полтавського полковника Павла Семеновича Герцика церква була капітально перебудована, за іншими свідченнями, збудована наново. По завершенню будівельних робіт новий храм виявився значно вищим і гармонічнішим, ніж соборна Успенська церква. Це була тризрубна, з великою восьмигранною центральною

дільницею споруда, що зі сходу мала прибудовану до неї вівтарну дільницю, а із заходу – бабинець, котрий тепер мав значну висоту, що дозволило розмістити тут хори. Стіни восьмериків центральної дільниці мали невеликий ухил досередини, а це ілюзорно також збільшувало висоту споруди. Прорізани у кожній із площин високі вікна забезпечували рівномірне освітлення внутрішнього її простору. Із західної сторони до бабинця були добудовані дві вежі, які використовувалися в якості дзвіниць. Але, окрім свого прямого призначення, завдяки конструктивним особливостям і пануванню над довколишньою місциною та розташуванню неподалік Мазурівських воріт Полтавської фортеці Миколаївська церква, вірогідно, мала і військове призначення. Слугувала в якості церкви-фортеці. До того ж храм знаходився поряд із Покровським жіночим монастирем, що мав свої власні фортечні укріплення і в разі необхідності разом із останнім могла слугувати значною додатковою перешкодою на випадок прориву ворожого війська з боку Мазурівських воріт.

Наступною на картині зображена *церква в ім'я Преображення Господнього*. Друга за часом спорудження. Розміщувалася в найбільш людному місці полтавської фортеці на ярмарковій площі. Первісно п'ятидільна, однобанна, двохвівтарна дерев'яна споруда. Лівий вівтар був освячений на честь ікони Спаса Нерукотворного образу. Однак перший храм 6 вересня 1704 р. згорів [10, 145]. Слід зауважити, що ця пожежа нанесла значні збитки полковому місту. Згоріла не тільки церква, а й частина міста: «места Полтавского з фольварками не малую часть огненною руиною разорена» [13, 11]. Для відновлення храму та збитків, завданих місту і його населенню, настоятель церкви взяв у борг в ігумена Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря будівельні матеріали, що залишилися від розібраного дерев'яного монастирського собору, та розпочав швидкими темпами відбудовувати церкву. Таким чином, на кінець січня 1705 р. будівництво нового, невеликого за розміром храму було завершено. Тоді ж відбувся і чин освячення. Нова церква отримала назву на честь ікони **Спаса Нерукотворного образу**. Відбудова ж Преображенського храму розпочалася лише через вісім років. Таким чином, на малюнку зображення церкви не відповідає її вигляду станом на 1709 р. На картині бачимо два храми: двохбанну Преображенську церкву в уже відбудованому вигляді та однобанну Спаську.

У центрі панорами, праворуч від Спаської церкви зображений головний міський храм – *Соборна церква в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці*. У першій половині XVII ст. територія сучасної Полтавщини знаходилася під владою Речі Посполитої. Ймовірно, що саме в цей час на території Полтавського городища, перетвореного коронним гетьманом Станіславом Жолкевським на фортецю [14, 33], і була споруджена перша невелика дерев'яна церква в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці. Згодом, вірогідно, уже після 1648 р., коли м. Полтава стало адміністративним центром Полтавського полку, храм перебудували відповідно до нових потреб. Як

видно із малюнку, це була тридільна однобанна споруда, що складалася із досить великої центральної дільниці, до якої зі сходу примикав менший за розмірами гранчастий вівтарний зруб, а до західної сторони—квадратний у плані зруб бабинця. Для збільшення об'єму та забезпечення освітлення центральної дільниці, на ній один над одним розміщувалися 4 восьмикутники, які мали по вікну в кожній грані. Завершувався храм декоративним ліхтариком та маківкою із хрестом. До північної та південної сторін центральної дільниці були прибудовані тамбури, що збільшували площу храму, а в холодну пору року дозволяли зберігати тепло. Бабинець мав прибудовані до нього дві вежі, що використовувалися як дзвіниці. З'єднувалися вони між собою проходом, облаштованим на рівні другого ярусу. Звідси ж можна було потрапити як на хори, так і на дзвонів яруси. Саме на одній із цих башт і знаходився первісно відомий дзвін «Казикермен» [10, 137]. Нині це друге відоме зображення дерев'яного Успенського собору в м. Полтаві. Нині на його місці знаходиться відтворений мурований собор, будівництво оригіналу якого було розпочате у 1748 р. і який був зруйнований 1934 р.

Наступним храмом за часом будівництва за місцем зображення на панорамі є *церква в ім'я Воскресіння Христового*. Територія, що належала храму, примикала до центральної вулиці старої фортеці, яка вела від Успенського собору повз ринкову площу до Київських воріт [9]. Ймовірно, храм звели наприкінці 1670-х років [8, 40]. Це була типова для свого часу трьохзрубна, трьохбанна дерев'яна споруда, що мала восьмигранну центральну дільницю. Із західної сторони до неї прилягав квадратний у плані бабинець, а зі сходу – гранчаста вівтарна частина. Завершувалася кожна дільниця високим світловим барабаном, усі площини якого мали віконний проріз. Увінчувався барабан маківкою із хрестом. Неподалік від західної стіни церкви стояла дерев'яна, увінчана високим шпилем, двохярусна дзвіниця.

Церква в ім'я Стрітіння Господнього. Збудована в 1684 р. за межами фортеці на узбіччі Київського шляху. Будучи приходським храмом мала задовольняти релігійні потреби населення, яке проживало за межами міської брами [8, 42]. Церква дерев'яна, тридільна, однобанна. Центральний зруб – восьмикутник, до якого із західної сторони примикав квадратний у плані бабинець, а зі сходу - гранчастий вівтар. Кожна із дільниць мала світловий восьмигранний барабан із прорізами в площинах високими вікнами. Завершувалися восьмикутники декоративними ліхтариками з маківками та хрестами. Однак споруда у такому вигляді простояла недовго, уже взимку 1695 р. її пограбували і зруйнували татари, але, невдовзі церква була відновлена. У 1709 р., під час облоги міста шведами історія повторилася. Згодом, незадовго до візиту в Полтаву імператриці Катерини II на її місці звели мурований храм.

Таким чином, картина «Апофеоз Петра I» невідомого художника кінця XVIII ст. дає нам можливість побачити панораму міста Полтави першої чверті XVIII ст. Враховуючи усе вищесказане, автори зробили спробу виконати графічну реконструкцію панорами міста, взявши за основу її зображення на картині.

Джерела та література

1. Журнал высочайшего путешествия ее величества государыни императрицы Екатерины II, самодержицы Всероссийской, в Полуденные Страны России в 1787 году. – М.: В университетской типогр. у Н.Новикова, 1787.
2. Павловский И.Ф. Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами. (1802 – 1856). – Полтава: Электрич. Т-ва Типо-литогр. Быв «И.А. Дохман», 1910. – XII + XXVIII + 416 с., ил.
3. Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. – 2-е изд., испр. и дополн.. – Полтава: Типо-литогр. Губернск. правления, 1902. – 3 с. нenum + 350 с., ил.
4. Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. – 2-е изд., исправл и дополн. – Полтава: Электрич. Типо-литогр. «И.А. Дохман», 1909. – VIII + 251 + XXXIII с., ил.
5. Павловский И.Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле. – Полтава: Электрич. Типо-литогр. Преемников «И.А. Дохман», 1910. – 34 с.
6. Автори статті висловлюють щирю вдячність колишній працівниці історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» В.Т. Кузьменко за надану інформацію стосовно реставрації живописного полотна.
7. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып I-й: Справы поточные 1664 – 1671 годов / Ред. и примеч. В.Л. Модзалевского. – Чернигов: Типогр. Губернск. Земства, 1912. – 4+216+20+2 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып II-й: Справы вечистые 1664 – 1671 годов / Ред. и примеч. В.Л. Модзалевского. – Чернигов: Типогр. Губернск. Земства, 1912. – 2+115+15 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып III-й: Справы вечистые 1672 – 1680 годов / Ред. и примеч. В.Л. Модзалевского. – Чернигов: Типогр. Г.М. Веселой, 1914. – 124 с.
8. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. Ч. III. – Полтава: Типогр. Губернск. правл., 1852. – I + 434 + 48 + 1 л. нenum.
9. План Полтавской крепости [не ранее 1729 г.] // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. – М.: Издат. АН СССР, 1959. – 460 с.
10. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1903 г.) и настоящем: (Историко-статистический опыт). Вып. I. – Полтава: Типо-литогр. М.Л. Старожицкого, 1901. – III + X + 418 с.
11. Гольденберг Л.А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева. // Города феодальной России: Сборник памяти Н.В. Устюгова. – М.: Наука, 1966.
12. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992. – 1024 с., іл
13. Трипольский В. Историческая церковь города Полтавы во имя Спаса – Нерукотворенного образа. (К 200-летнему юбилею Полтавской победы). – Полтава: Электрич. Типогр. Г.И. Маркевича, 1909. – 12 с.
14. Полтава: Историчний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – 280 с. + 24 л. вкл.